

Gezin in beeld

Het getekend of verwoord gezin door jongere, is aanleiding tot gesprek over de toekomst.

© Ditty van Ruiswijk en Corrie Pul, november 2010

‘Een gezin? Nee hoor, ik niet, ik blijf lekker alleen wonen. Veel beter.’ Jamal, een jongen van 19 jaar, reageert op deze manier als een groepsbegeleider met hem praat over zijn toekomstbeeld. Het lukt Jamal niet om zijn standpunt uit te leggen. Later krijgt Jamal een opdracht om te tekenen over ‘het gezin’. Naar eigen idee mag Jamal dit onderwerp kaderen. Opvallend is dat Jamal op zijn tekening vele personen laat zien. Eerst tekent hij alleen zichzelf, in een vuilniscontainer, samen met een hond. Later tekent hij in het klein vele mensen erbij; zijn vrouwen en kinderen legt hij uit. Bijzonder is dat Jamal iets anders tekent dan hij zegt. Hij zegt immers dat hij alleen blijft wonen, maar tekent vervolgens toch gezinsleden. Betekent dit dat Jamal zich beter kan uiten door middel van beeld dan door middel van gesprek? Of helpt het tekenen hem om een stap verder te komen in zijn toekomstbeeld? Dit is één van de vragen die aanleiding zijn voor ons onderzoek. In dit artikel wordt op de volgende onderzoeksvraag antwoord gegeven: **Wat zegt het beeld dat jongeren (12-18 jaar) uit de jeugdhulpverlening, tijdens een muzische activiteit hebben geschetst, over de manier waarop zij bezig zijn met hun (toekomstige) gezin?**

Als eerste beschrijven we het ontwikkelingsniveau van jongeren op muzisch gebied. Daarna wordt er een vergelijking gedaan tussen jongeren mét en jongeren zonder licht verstandelijke beperking. Tot slot gaan we inhoudelijk in op de tekeningen die deze jongeren gemaakt hebben en stellen we de vraag wat jongeren kunnen bedoelen met wat ze uitbeelden.

Muzische middelen kunnen worden ingezet in alle vormen van hulpverlening. Door middel van een muzische activiteit kunnen cliënten vaak makkelijker hun gevoelens

uiten en kan dit bespreekbaar worden gemaakt. Daarnaast leert een cliënt met een muzisch middel na te denken over belangrijke dingen uit het leven, waardoor het zelfinzicht vergroot kan worden. Muzische activiteiten zijn in het Social Work dan ook geen doel, maar een waardevol middel - als ze tenminste op een methodische manier worden ingezet: in aansluiting op de problematiek en de belangstelling van de groep.

Ontwikkeling

Om te kunnen aansluiten bij het niveau van de jongeren die het muzische middel

maken, is het van belang dat we op de hoogte zijn van de ontwikkelingen die een kind/jongere doormaakt op dit gebied. Rita Kohnstamm beschrijft deze ontwikkelingen in haar boek "Kleine ontwikkelingspsychologie, deel 1"

Als een kind 2 jaar geweest is begint het voor het eerst met tekenen. Deze tekeningen bestaan voornamelijk uit krassen. Het begint vrijwel altijd met horizontale krassen heen en weer. Pas daarna ontdekt het kind de verticale krassen op en neer en dan de krassen in het rond. Een jaar later, in het 3^e jaar, worden de krassen steeds meer krabbels. Het kind ontdekt dan dat het figuurtjes kan tekenen als een kruis, rondje, vierkant, driehoek en losse lijnen. Dit worden ook wel de basiskrabbels genoemd. Zo na het 3^e jaar begint een kind dingen te herkennen uit de eigen tekening. Hetgeen getekend is, lijkt op iets wat het kent. Vrijwel altijd wordt een rondje het eerst herkend. Er zijn 2 universele dingen die het kind er vaak in ziet: een gezicht en de zon. Vanaf dat moment gaat het kind zijn basiskrabbels achteraf benoemen. De peuter tekent dus eerst iets en zegt dan wat het is. Een kind in deze fase kan steeds veranderen van interpretatie, de ene keer is het rondje de zon, de andere keer is dezelfde tekening een bloem. Het geven van opdrachtjes is in deze fase dan ook zinloos. Deze fase – waarin in toenemende mate verschillende basiskrabbels worden gecombineerd – noemt men wel de overgangsfase, omdat hij ligt tussen het tekenen als bewegingsspel en het doelbewuste, uitbeeldende tekenen (Kohnstamm, 1993:302). De overgangsfase duurt meestal tot na de vierde verjaardag en soms wel tot 5 jaar. Ook al heeft een kind al een hoger niveau van ontwikkeling bereikt, het zal nog op oude manieren blijven tekenen.

Na de overgangsfase komt het uitbeeldende tekenen. Soms begint een tekening nog met gekras, maar een kind kan, door bewust iets toe te voegen aan de tekening, er een afbeelding van maken. Bijvoorbeeld door in een rondje ogen te tekenen. Het eerste wat bijna alle kinderen gaan tekenen is het menselijk gezicht. Een kind tekent van een mens dat wat het belangrijkste voor hem is. Zo wordt er sterk de nadruk gelegd op de ogen, maar tekent het kind geen lijf. De

armen en benen maken kennelijk meer indruk. Deze worden vaak regelrecht aan het hoofd verbonden. Dit worden 'kopvoeters' genoemd. Zo tegen het 5^e jaar komen de eerste lijven op de tekening. Geslachtsdelen worden achterwege gelaten, behalve wanneer het kind daar een speciale ervaring mee heeft, bijvoorbeeld een operatie of bedplassen.

De tekeningen worden steeds ingewikkelder en uitgebreider. Details komen meer naar voren. De mensen op de tekening krijgen bijvoorbeeld kleren aan en zijn iets aan het doen op de tekening. De inhoud van de tekening wordt nu steeds meer door de cultuur bepaald. Dit wordt het intellectueel realisme genoemd (Luquet, jaartal: paginanummer). Het kind tekent wat het denkt te weten en niet wat het ziet.

Zo ongeveer bij het zevende jaar hebben de meeste kinderen het visueel realisme bereikt. De tekeningen worden gemaakt vanuit een bepaald standpunt van de toeschouwer en beperkt zich tot wat er van daaruit te zien valt. Echter, vanaf deze leeftijd neemt het tekenen bij de meeste kinderen af. Dit komt omdat ze meer geboeid raken door de werkelijkheid en hier op een andere manier mee om gaan. Zo rond het 10^e jaar is de zin om te tekenen vrijwel geheel afgenomen. Sommige kinderen ontwikkelen zich zo goed in tekenen dat ze het blijven doen, omdat ze het leuk vinden en het ook bevredigend werkt.

In de fase van het intellectueel realisme kunnen kinderen in hun tekeningen veel laten zien van wat er in hen omgaat.

Ook al is de interesse voor tekenen voor veel kinderen afgenomen, op scholen worden ze vaak toch gedwongen te tekenen. Hier ontwikkelen kinderen zich door. Ze gaan steeds meer letten op details. Daarnaast leren kinderen verder te kijken dan vanuit een bepaald standpunt. De ontwikkeling hiervan is heel verschillend bij kinderen. Het ene kind blijft zich door ontwikkelen tot het dieptes kan tekenen, het andere kind houdt het bij het tekenen vanuit een bepaald standpunt. Kinderen die tekenen minder leuk vinden zullen eerder tevreden zijn met hun tekening, andere zoeken naar nog meer details wat nog niet getekend is.

LVG; So what..?

Kinderen met een Licht Verstandelijke Beperking hebben doorgaans een achterstand in de ontwikkeling van waarneming, lichaamsschema, ruimte- en tijdsbeleving, grove of fijne motoriek, richtingsbewustzijn en -gevoel. Doordat hun waarneming eerder oppervlakkig en weinig gedifferentieerd is, is ook het voorstellingsvermogen anders. Dit zijn stuk voor stuk elementen die een niet te verwaarlozen rol spelen bij het muzisch handelen. We hebben gemerkt dat de jongeren met een verstandelijke beperking anders om gaan met de opdracht "Maak een tekening of product rondom het thema 'gezin'", dan jongeren die normaal begaafd zijn. Een belangrijk verschil dat we konden waarnemen is dat de normaal begaafde jongeren veel meer symbolen en tekst gebruiken dan de jongeren met een verstandelijke beperking.

De normaal begaafde jongeren maakten bijvoorbeeld veel gedichten en schilderijen met teksten als "Hope, Love, Trust". Hiernaast leest u een gedicht dat geschreven is voor deze opdracht. Normaal begaafde jongeren lijken te willen kijken naar wat ze in de toekomst anders kunnen en misschien wel moeten doen. Hierbij is het napraten natuurlijk belangrijk. De jongeren kunnen zich dan bewust worden van de toekomst en doelen opstellen om aan een goede toekomst en daarbij een goed gezin te kunnen werken. De jongeren met een verstandelijke beperking, maakten vooral tekeningen waarin het gezin van de toekomst naar voren kwam. De wensen die ze hebben voor hun eigen toekomstige gezin werden op papier getekend. Hier kwam weinig tekst in voor, maar werd vooral afgebeeld door figuren. Deze jongeren lijken vooral te kijken naar de toekomst en kijken nauwelijks terug naar het gezin waar zij uit komen. Misschien is dit te pijnlijk voor ze, maar dat is interpretatie. Het kan natuurlijk zo zijn dat ze niet meer terug willen kijken. Als we kijken naar wat ze echt op papier tekenen is dat niet altijd "rozengeur en maneschijn". Ook hieruit kan veel informatie gehaald worden. Waarom tekenen ze bijvoorbeeld het gezin op die manier? Het lijkt ook hier noodzakelijk om in gesprek te gaan en van daaruit te kijken naar de toekomst.

Beide doelgroepen hebben dus gesprekken nodig om tot doelen te komen. De tekeningen/gedichten lijken hier een goed beginpunt voor te zijn. Zo worden de jongeren aan het denken gezet over zichzelf en de toekomst. Het vergt wel professionaliteit van de hulpverlener om te kijken hoe die gesprekken vorm moeten krijgen. Zo hebben we gezien dat de normaal begaafde jongeren een andere ingang nodig hebben om het gesprek op gang te brengen dan de jongeren met een verstandelijke beperking.

De paniek in mijn hart is nog nooit zo erg geweest

De pijn die ik voel is ongekend

*Mijn emoties kunnen niet worden getemd
Zoiets ergs heb ik in al mijn nacht merries
gevreest*

*Toen ik klein was, was mijn hart geordend
en perfect*

*Later in mijn leven begon de chaos te
ontstaan*

*De brand werd langzaam opgewekt
Het liefst laat ik alle problemen weggaan*

Mijn gezin is gebroken

Doordat ik zoveel heb gelogen

*En de pijn die ik mijn dierbare heb gedaan
Zal nooit uit onze harten vergaan*

Toch blij ik hopen of een happy end

Zoals ik vroeger was gewend

Geen ruzie, geen bedrog, geen pijn

Alles weer zoals het hoort

Niemand meer ontspoord

Iedereen weer bij elkaar

Dat is toch niet zo heel raar?

Gedicht geschreven door één van de jongeren die meedeelde aan dit onderzoek.

Ik zie, ik zie...

Tekeningen kunnen een boodschap geven. Het maken van een tekening kan ook meerdere doelen hebben dan alleen ontspanning. Het is namelijk zo dat in tekeningen het ontwikkelingsniveau van de tekenaar is af te lezen, zoals hierboven is beschreven. Maar een tekening geeft ook (onbewuste) gedachten weer. Furth (2010: 9) zegt dat de onbewuste wereld zich in tekeningen kan manifesteren. Onbewuste gedachten vertalen zich in de symbolische taal van dromen, tekeningen en schilderijen. De systematische analyse van een

tekening, die veel weg heeft van een droomanalyse, kan bewustwording en inzicht in deze gedachten bevorderen. Emoties komen vaak in tekeningen tot uiting.

Emoties die de tekenaar niet kan uiten of waar hij zich nog niet van bewust is. Het maken van een tekening kan dus verhelderend zijn en ook als therapeutisch middel gebruikt worden.

Furth (2010: 48-52) beschrijft dat het belangrijk is om, wanneer je een tekening gaat analyseren, eerst algemeen naar de tekening te kijken. Wat zie je, wat roept de tekening voor gevoelens op?

De tekeningen die wij hebben verzameld, gemaakt door jongeren die verblijven in een residentiële instelling, geven ieder een beeld weer van 'het gezin', door de ogen van de jongere. Het doel van dit artikel is niet de therapeutische invalshoek, maar het kijken of het gebruiken van muzische middelen bij de doelgroep jongeren, zin heeft. Vandaar dat we de gemaakte tekeningen algemeen analyseren. We kijken naar opvallende factoren, maar kunnen niet inhoudelijk op elke tekening ingaan. Om toch aan te geven hoe je een tekening kunt analyseren, wordt één tekening kort geanalyseerd aan het einde van dit artikel.

Nu wordt ingegaan op wat te zien is op de tekeningen van de jongeren met een Licht Verstandelijke Beperking. Waar denken zij aan als ze aan het toekomstig gezin denken? Wat staat centraal in de tekeningen? Zijn er overeenkomsten te ontdekken? Dit zijn een aantal vragen waar verder op ingegaan wordt.

Opvallend is, dat wanneer je de gemaakte tekeningen naast elkaar legt je één grote overeenkomst ziet. De meeste van deze jongeren gebruiken een groot deel van het papier om een huis op te tekenen. Aan dit huis is veel aandacht besteed. Zie hieronder twee voorbeelden hiervan.

Afbeelding 1

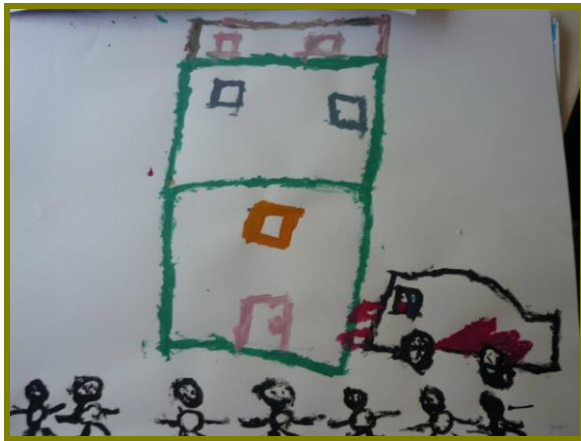
Afbeelding 2

De personen die te zien zijn op de tekeningen zijn klein en nemen weinig ruimte van het papier in. Opvallend is dat deze personen/mensfiguren ook heel eenvoudig getekend zijn. Het ontwikkelingsniveau van deze figuren zijn terug te leiden naar ongeveer de leeftijd van 4+.

(Sikkel 2010) In de volgende alinea hopen we hier verder naar te kijken. Afbeelding drie en vier zijn voorbeelden van de eenvoudige mensfiguren die getekend zijn door de jongeren.

Afbeelding 3

Afbeelding 4

Wat verder nog te zien is op de tekeningen is dat er veel kleur gebruikt wordt door de meisjes. De jongens kiezen voor meer sombere/donkere kleuren en een beperkt aantal kleuren. Op bijna elke tekening is meer dan één mensfiguur te zien. Op sommige tekeningen is er maar één te zien. Aan dit genderverschil kunnen we verder geen aandacht besteden, omdat dit geen directe relevantie heeft voor onze onderzoeksvraag.

... wat jij niet ziet.

In het vorige gedeelte zijn twee opvallende factoren beschreven die op veel tekeningen terug te zien zijn. Dit zijn (1) de huizen die op de tekeningen staan en (2) de eenvoudige mensfiguren, getekend op kinderniveau.

Op deze twee punten willen we wat verder doorgaan. Wat kan dit te zeggen hebben? Waarom tekenen jongeren deze grote huizen en geven ze minder aandacht aan het tekenen van de mensfiguren?

De jongeren kregen de opdracht om over het thema 'het gezin' te tekenen. Te verwachten is om tekeningen te zien met families, meerdere personen. Treffend is dat de meeste jongeren begonnen met het tekenen van een huis. Enige logica is daar in wel te vinden. Onder 'normale' of gewenste omstandigheden woon je als familie in een huis. De jongeren gaven redelijk veel aandacht aan het tekenen van het huis. Daar ging tijdens de opdracht ook de meeste tijd in zitten. Er zijn diverse redenen te bedenken waarom jongeren het huis tekenen. Dit kan zijn omdat ze het moeilijk vinden om over gezin na te denken en eerst denken aan wat daarna het meest

voor de hand ligt, de woning. Het kan ook zijn dat het thema 'het gezin' te abstract is voor hen.

Wat ook de oorzaak is, het is belangrijk, voordat je een aanname doet, dit eerst te checken bij de tekenaar. Dit kan heel direct door te vragen waarom de jongere het huis tekent, maar kan ook meer impliciet door de tekenaar over de tekening te laten vertellen. Door het verhaal aan de hand van de tekening kunnen sommige interpretaties bevestigd of juist ontkracht worden. Furth zegt in zijn boek: 'Aandachtspunten zijn geen kant-en-klare recepten; ze geven slechts een weg aan, wijzen in een bepaalde richting. Het zijn flexibele analytische instrumenten en geen starre richtlijnen' (Furth, 2004: 49). Het analyseren van een tekening moet dus ook enigszins flexibel gaan. We moeten niet te star blijven bij onze interpretaties, maar vooral de tekening laten spreken en het als geheel zien.

Ook bij de getekende mensfiguren geldt dat je de observaties en interpretaties moet checken.

De mensfiguren zijn op de meeste tekeningen eenvoudig getekend. Er lijkt minder aandacht aan besteed te zijn dan aan de huizen. De figuren zijn eenvoudig en op kinderlijk niveau getekend. Een belangrijke factor in de analyse is de 'proporties'. Gelet moet worden in welke verhoudingen iets getekend is, is iets overdreven groot en wordt er daarmee veel aandacht op gevestigd, of is een voorwerp in de tekening overdreven klein en wordt het daarmee gebagatelliseerd?

Omdat de mensfiguren klein en erg eenvoudig zijn getekend, kun je suggereren dat deze gebagatelliseerd worden. Dit kan duiden op moeilijkheid in uitbeelden van deze figuren. Of de irrelevantie van de mensfiguren voor de jongeren. Misschien denken jongeren toch nog erg weinig na over gezin en zijn ze meer met materiële zaken bezig. Een huis is immers ook een materieel goed. Om concluderend hier iets over te zeggen is lastig. Het geeft wel aanleiding tot gesprekstof met de jongere. Naar aanleiding van de tekening is een gesprek aan te gaan over wat er te zien is en wat het betekent voor de jongere. Er is een aangrijpingspunt. Individueel kunnen de

tekeningen ook therapeutisch werken, zoals we al eerder noemden. Hiervoor is een goed analyse van de tekening nodig. Aan de hand van het boek *Tekeningen, beeldtaal van het onbewuste* van Furth zullen we hiervan een voorbeeld geven.

Voorbeeldanalyse

Afbeelding 5

Deze tekening was een opvallende in de serie verzamelde tekeningen. Het is getekend door een meisje van 14 jaar. Dit meisje is in handen geweest van een loverboy en heeft in de prostitutie moeten werken.

Wat is er opvallend aan deze tekening in vergelijking met de andere tekeningen? Het mensfiguur dat zij heeft getekend is heel realistisch en ook groot. Alleen het hoofd is te zien. Ook is er op de achtergrond een huis te zien met gesloten deuren. Voor het huis staat een hek, dit hek staat tussen het mensfiguur en het huis in.

Furth geeft in zijn boek een duidelijke beschrijving hoe je een tekening kunt analyseren. Hiervoor is wel enige ervaring nodig om dit goed te doen. Maar aan de hand van dit boek toch een poging tot analyse van bovenstaande tekening.

In kernwoorden de factoren waarmee je een tekening kunt analyseren: welke gevoelens roept de tekening op?, wat klopt niet?,

barrières, wat ontbreekt er?, wat staat centraal?, proporties, vervormingen, voorwerpen die worden herhaald, perspectief, verplaatsing in de tekening, schaduw, het papier is 'te klein', de eigen wereld van de tekenaar, het verkeerde jaargetijde, inkapseling, verlengingen, achterkant van tekening, onderstrepings, uitwissingen, woorden in de tekening, strepen langs de bovenzijde van de tekening, transparantie, beweging, abstracte tekeningen, ingevuld/leeg, werk en privé.

Een aantal van bovenstaande kernwoorden uitgewerkt aan de hand van deze tekening. Deze zijn hierboven onderstreept.

De tekening roept gevoelens van verlegenheid en eenzaamheid op. Eenzaam omdat het mensfiguur de enige mensfiguur is in de hele tekening. De blosjes op de wangen laten iets van verlegenheid zien.

Er is een barrière te zien tussen het mensfiguur en het huis. Een barrière kan wijzen op iets wat weerhoudt van communicatie tussen twee partijen. In deze tekening lijkt het of de persoon niet in staat is om te komen tot het huis. Er staat een hek tussen.

Het lichaam van het mensfiguur ontbreekt. Het lichaam is uit beeld, er is alleen een hoofd te zien. Aan het hoofd is veel aandacht besteed, maar de tekenaar vond het waarschijnlijk niet belangrijk om het lichaam ook te tekenen. Wanneer je kijkt naar de achtergrond van het meisje dat dit getekend heeft, kun je verschillende suggesties doen. In haar prostitutieverleden moest veel aandacht besteed worden aan haar uiterlijk, maar haar lichaam werd 'gebruikt'. Dit kan een gevoel geven van mishagen. Met deze suggesties moet heel voorzichtig omgegaan worden. Checken is nodig, zoals eerder genoemd.

Ook mist er een pad naar de deur van het huis, een ingang. Dit kan ook wijzen op het feit dat het voor het mensfiguur moeilijk is om binnen te komen in het huis, als het dan al helemaal niet mogelijk is.

De tekening is goed verdeeld over het papier. Wat getekend is, is verdeeld over het hele papier. De tekenaar durft de ruimte te nemen. Op het vel neemt ze veel ruimte in voor het mensfiguur. In verhouding is deze ook veel groter dan het huis en staat ook vóór het huis. Dit kan duiden op de

relevantie van het mensfiguur zelf in relatie tot het huis.

Een laatste aandachtspunt is de aandacht die besteed lijkt aan de garage en het hek. Het huis en het mensfiguur zijn kleurrijk. De garage en het hek zijn getekend met pen en hebben daarnaast weinig invulling gekregen. Het staat subtiel op het papier. Weinig aandacht aan geschonken, maar het staat er wel. Dit is een ding wat dus niet over het hoofd gezien moet worden.

De tekening lijkt veel te zeggen over de beleving van het meisje in relatie tot het thema 'het gezin'. Daarom wekt deze tekening ook de interesse. Verdere analyse kunnen we niet doen, omdat er verder niet gesproken is met de tekenaar over de tekening zelf. Het geeft voor u als lezer nu alleen een illustratie weer hoe een tekening te analyseren.

Conclusie...

Om tot een antwoord te komen op onze hoofdvraag hebben we een muzische opdracht gedaan met jongeren wonende op een crisisopvang. Dit werd gedaan op 2 groepen, de ene groep jongeren zijn normaal begaafd, de andere groep jongeren heeft een verstandelijke beperking.

Eigenlijk alle deelnemers van de opdracht komen uit een niet leuke thuissituatie. Het valt op dat de normaal begaafde jongeren terug kijken naar wat ze anders hadden kunnen doen, wat ze gemist hebben in hun eigen gezin. Hierover kunnen de begeleiders in gesprek gaan. In het muzische middel zit namelijk veel informatie. Dit kan bijvoorbeeld zijn dat de jongeren zichzelf of anderen dingen kwalijk nemen. Door in gesprek te gaan kan de jongeren hier mee om leren gaan en de dingen die gebeurt zijn een plekje leren geven. Van daaruit kan een jongeren gaan zoeken naar een manier om verder te gaan.

De jongeren met een verstandelijke beperking kijken vooral naar het toekomstige gezin. Zij lijken niet te kijken naar wat er gebeurt is in de eigen thuissituatie, maar kijken naar hoe het in de toekomst hoort te zijn. Daarin schetsen ze verschillende beelden. Sommige kijken naar hoe het zal moeten zijn; een goede en gezonde thuissituatie, met een vader en moeder en kinderen. Andere kinderen laten merken dat ze weinig vertrouwen hebben in zichzelf en er daarbij ook weinig vertrouwen in hebben dat ze zelf een goed gezin kunnen opbouwen. Ook hierin zit weer veel informatie waar hulpverleners veel mee kunnen. Zo kunnen ze vragen stellen over waarom de jongeren dat bepaalde beeld hebben over het toekomstige gezin en of dat echt is wat ze willen. Uit deze gesprekken komt ook waardevolle informatie waarna gekeken kan worden naar hoe de jongeren kunnen werken aan een gezonde gezinssituatie; welke competenties moeten ze hiervoor bezitten?

Onze mening is dan ook dat muzisch werken absoluut waardevol is voor de jeugdhulpverlening. Hulpverleners moeten zich wel bewust zijn van de emoties die het kan oproepen bij de jongeren. Het is dus een voorwaarde dat er voldoende begeleiders aanwezig zijn en dat er ook tijd en ruimte is voor eventuele nagesprekken. Toch heeft het een positief effect, omdat jongeren leren te kijken naar zichzelf en wat hun gedrag voor effect heeft op anderen en op de toekomst. Daaruit kunnen doelen opgesteld worden. Deze doelen liggen dicht bij de jongere zelf omdat ze er zelf over nagedacht hebben en er zelfs een tekening of gedicht over hebben. Dit kan ze helpen om de motivatie te vinden aan de doelen te werken.

**Alle namen die genoemd worden in dit artikel zijn fictief. Vanwege privacyredenen zijn echte namen achterwege gelaten.*

Geraadpleegde literatuur

Furth, Gregg M. (2004) *Tekeningen, beeldtaal van het onbewuste* Lemniscaat: Rotterdam

Kohnstamm, Rita (1993) *Kleine ontwikkelingspsychologie, deel 1* Bohn Stafleu van Loghum: Houten/Diegem

Sikkel, Manon (2010) 'Van kopvoeter naar kunstwerk' *Psychologie magazine*, 2010, maart